

PAPP SÁNDOR

Román nemzetállam-építés, görög fanarióták és oszmán *millet*-rendszer*

Borsi-Kálmán Béla: Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise**

A román nép történelme talán a legérdekesebb Európában. Az egységesnek tűnő nemzetállamról kialakított mítosz melletti almitoszok – így a dákó-román elmélet, illetve azon tétel, miszerint az Oszmán Birodalom idején a moldvai és a havasalföldi vajdaságok államjogi helyzete a Portával szemben nem alávetett, hanem a nyugati hatalmakhoz hasonló szerződéses jellegű volt – a román história kutatásra érdemes területe, amelyre persze politikai, ideológiai célokat lehet alapozni. A dákó-román elmélet mint a mai román állam történelmi legitimitációjának eleme önmagában is érdeklődésre tarthat számot a magyar történetírásban, ennél kevésbé ismert az oszmánokhoz köthető viszony kérdése, amire az elmúlt években több írásomban is kitértem.¹

Borsi-Kálmán Béla könyve egy olyan történelmi időszakot, a román reneszánsznak a nyugatitól megkésett időszakát tárgyalja, amely szinte egybeesik a fanarióta rendszerrel. Az isztambuli Fener/Fanar városnegyed, a mellette lévő Balat negyeddel együtt a török metropolisz egyik, ha nem a legelmaradottabb, legjobban lepusztult része, a mai napig magán viseli annak nyomát, hogy eredeti lakosai az európaias módon felépült utcákat, a keskeny faszádú, olasz–görög mediterráneumi hangulatú házaikat magukra hagyták, s akik a helyükre jöttek,

---

* Ez a tanulmány az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport tevékenysége keretében jött létre (FIKP Program TUDFO/47138-1/2019-ITM).

** Magyar Szemle Könyvek. Budapest, 2018. 230.

¹ *Christian Vassals on the Northwest Border of the Ottoman Empire*. In: *The Turks*, Tom. 3. Ottomans Ankara, 2002. 719–730.; *Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom észak-nyugati határainál (Diplomatikai vizsgálat a román vajdák szultáni 'ahdnâméi körül)*. Aetas, 17 évf. (2002) 1. sz. 67–96.; *Ștefan cel Mare, le roi Mattias et l'Empire ottoman. Enjeux politiques, économiques et militaires en Mer Noire. (XIVe–XXIe siècles)*. In: *Études à la mémoire de Mihail Guboglu*. Sous la direction de Bilici, Faruk – Cârdea Ionel – Popescu, Anna. Braïla, 2007. 363–390.; *Muslim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban*. Keletkutatás, 2011. tavasz, 25–72.; *The System of Autonomous Muslim and Christian Communities, Churches and States in Ottoman Empire*. In: *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Ed. Gábor Kármán – Lovro Kunčević, Leiden – Boston, 2013. 375–419.; *The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy*. Ed. Suraiya Faroqhi – Halil İnalcık – Boğaç Ergene. Vol. 53.; *Zur sultanischen Bestätigung der muslimischen Vasallen des Osmanischen Reiches. Muslimische Beispiele für die Vasallenverhältnis der christlichen Länder*. In: *Osmanlı'nın İzinde*. Mehmet Ipsirli Armağanı. Haz. Feridun M. Emecen – Ishan Keskin – Ali Ahmetoğlu. İstanbul, 2013. 411–422.

a mai napig nem tudják betölteni az utánuk maradt űrt, hagyják végleg elpusztulni az omladozó falakat. Ott járva csak az éles szemű turistának tűnik fel, hogy a bizánci görög vagyis róm (római) világnak fennmaradtak olyan épített emlékei is, amelyek a tőlük földrajzilag messze északabbra elhelyezkedő volt két román vajdaság múltjához, Moldvához és Havasalföldhöz kötődnek. Ilyen például a huszadik század elején épült Feneri Görög Fiúgimnázium (Fener Rum Erkek Lisesi), napjainkban Feneri Görög Magángimnázium és Tanítóképző Intézet (*Özel Fener Rum Lisesi ve İlköğretim Okulu*), amelynek vasrácsokkal és szöges dróttal védett bejáratánál lévő kétnyelvű, angol–török tábla hívja fel a figyelmet arra, hogy e telek valamikor az egykori moldvai vajda, az iskola elődjének volt tanulója, Dimitrie Cantemir (1673–1623) birtokában volt. Ettől a hatalmas és romló állagában is impozáns épülettől légvonalban nyugat felé néhány kilométerre áll (immár Balatban) egy műhely udvarán az a rom, egy kis félkörívű épületmaradék, amely a moldvai vajdák egykori szerájának (palotájának) kápolnája volt. (Attól csak pár száz méterre állt az erdélyiek követségi épülete, az Erdélyi Ház,² nem messze pedig a Habsburg Birodalom követi rezidenciája a kora újkor közepén.³)

Aki egy kicsit is tájékozott Románia történetében, tudja, hogy a hosszú román 18. század a fanarióták uralmával telt el (1711–1821).⁴ Ahogy azt is, hogy a románok és Konstantinápoly görögsége között meglévő kapcsolatban egészét tekintve történeti léptékében a város bukása (1453) csak egy epizód volt. Mindkét vajdaság már jóval ezt megelőzőleg a szultánok adófizető vazallusává vált, 1453 után pedig újrakötődtek a szálak, szorosabbra sodródtak, hiszen az ortodoxia két északi tartománya a szultánok fennhatósága alatt is próbálta tovább vinni Bizánc örökségét. A vajdák uralmuk idejére ugyanolyan formában kaptak szultáni kinevezést, mint a metropoliták vagy akár maga a konstantinápolyi pátriárka.⁵ A két tartomány lehetőségeket nyújtott a Balkán és Anatólia ortodox hívóinak, mindenekelőtt azonban az isztambuli görögöknek, hogy egyre szorosabb kapcsolatokat építsenek ki a vajdai hatalommal, és így működött a „Byzance après Byzance”.

A fanarióták behatolása a román vajdaságok életébe már a 16. század végén, sőt valószínűleg azt megelőzően megtörtént, tehát jóval korábban, minthogy a fanarióta rendszer kialakult volna. Erre jó példa Vitéz Mihály hatalomra jutása (1593. szeptember 12.), akit elsősorban szintén az isztambuli görög pénzemberek finanszíroztak.⁶ Az utóbbi időben fény derült arra, hogy Mihály vajda édesanyja a 16. században a Fenerben a bizánci idők után ismét felemelkedő Kantakuzinó családból származott, ugyanakkor török adatok szólnak emellett,

² Kármán, Gábor – Papp, Sándor: Tarihi Erdel Elçilik Binası / Erdélyi követek történeti épülete. *Tarihi Erdel Elçilik Binası (Rölöve ve Araştırma). / Erdélyi követek történeti épülete (Felmérés és kutatás)* Kiállítási füzet – Sergi Kitapçı, İstanbul–Budapest, 2020. 11–12.

³ Papp, Sándor: *Omanische Funktionäre im Informationsnetz des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel Simon Reniger (1649–1666)*. *Chronica: Annual of the Institute of History University of Szeged*, 19. (2019) No. 1. 24–41.; Papp Sándor: *Egy Habsburg-követ, Simon Reniger oszmán kapcsolathálózata*. *Aetas*, 31. évf. (2016) 3. sz. 40–53.

⁴ Țîpău, Mihai: *Domnii Fanarioți în Țările Române 1711–1821*. Mică Enciclopedie. București, 2004.

⁵ Papp: *Muszlim és keresztény, 25–72.*; Papp: *The System of Autonomous Muslim and Christian*, 375–419.

⁶ Păun, Radu G.: *Belső ellenségek: Hatalmi kapcsolatháló és oszmánellenes katonai lázadások a 16–17. századi Havasalföldön és Moldvában*. *Korall*, 48. évf. (2012) 73–74.; Păun, Radu G.: *Enemies Within. Networks of Influence and the Military Revolts against the Ottoman Power (Moldavia and Wallachia, Sixteenth–Seventeenth Centuries)*. In: Kármán–Kunčević (eds.): *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth–Seventeenth Centuries*, 229–232.

hogy Iane Kantakuzinó bán mint Havasalföld állandó portai követe a saját fiaként ismertette meg a portai méltóságokkal magát a későbbi Mihály vajdát is.⁷

A helyzet a fanariótákkal annyiban változott, hogy a vajdák személyének kiválasztása már nem függött a román egyházi és világi előkelők választásától, egyedül a nagyvezír (és környezete) döntött a háttérben folyó politikai és gazdasági alkunak megfelelően.⁸

A fanarióták időszaka, amely nem választható el élesen a román „nemzeti” vajdák megelőző korszakától, a hatalom gyakorlatának módszertanában, az oszmánokkal való kapcsolatok minőségében tért el a korábbiaktól, ezért idegeneknek tünnek a két vajdaság lakosai számára. Ami azonban tőlük és talán a románok hosszú oszmán fennhatóságából megmaradt, az megtermékenyítette, a mai napig megtermékenyíti a román politikai gondolkodást.

Borsi-Kálmán Béla következő sorai pontosan megfogalmazzák a könyv céljait: „Azért kíván maga [a szerző, B-K. B.] is a fanarióták diadalmenetének és az 1821-es dicstelen bukásának bonyolult históriájával foglalkozni, mert véleménye szerint (is) elsősorban az általuk fémjelzett történeti, társadalomtörténeti, szociokulturális-mentális miliőbe s nem utolsósorban geopolitikai környezetbe – a Török Birodalom s ezen belül Havaselve és Moldova XVII–XVIII. századi történetébe – nyúlnak a legendásan rugalmas, pragmatikus, szembetűnően hatékony román politikai gondolkodás s főként „politikacsinálás” gyökerei.” (8–9. old., hátsó fülszöveg)

Borsi-Kálmán Béla munkamódszere egészen műve utolsó fejezetéig abban áll, hogy részletesen ismerteti a témája szempontjából mértékadónak tartott munkákat (a lehető legszélesebb nyelvi palettáról: román, francia, angol, olasz és magyar), majd néha a szöveg közben, de többnyire egyfajta összefoglalásként tovább fejleszti, kiegészíti a bemutatott kutatási eredményeket. Újabb, önálló nézőpontot, véleményt vagy továbbgondolásra érdemes kérdéseket vet papírra. Módszere olyannyira eredményes (még ha a recenzens számára ez a típusú megközelítés némileg idegen is), hogy a könyv olvasása közben maga is feljegyezte a margóra: „...a fanarióták törekvéséből, vagyis Bizánc sikertelen újrakiépítéséből Románia megalapítása lett.” Majd előrelapozva meglepődve látta, hogy az olvasóban összeálló kép mennyire megegyezik a könyv címével, tehát a szerző véleményével.

Az alábbiakban én is össze kívánom foglalni céljaimat: Nem szándékozom teljes körű recenziót készíteni. Ami a kérdés átgondolására sarkal, az az, hogy a könyv több oldalán felbukkan az oszmán *millet*-rendszer mint olyan politikai keret, amely meghatározta a muszlim világban, így az oszmánoknál is a kisebbségek integrálódási lehetőségeit. Ez a román historiográfiában mint megkérdőjelezhetetlen igazság bukkan fel. A hagyományos teória szerint az oszmánok a korai muszlim, vagyis egészen a Mohamed prófétáig és a halála után kezdődő kalifátusig visszamenő politikai hagyományra építve megteremtettek egy szervezeti keretet, amely lehetőséget biztosított a nem-muszlimok számára, hogy integrálódjanak az állam testébe: A muszlim nagyhatalom vagy meghódítja, vagy hódítással fenyegeti a nem-muszlim területet. A nem-muszlim lakosság elismeri a muszlim fennhatóságot, amely alapján egy *zimmi* (török; *dzimmi*, arab) megállapodás születik a hódítók és a meghódítottak között, és a nem-muszlim fél ezzel a muszlim uralom védelme alá kerül. (Maga az arab *dzimma*

⁷ Djuvara, Neagu: *A románok rövid története*. Kolozsvár, 2012. 173.; Maxim, Mihai: *New Turkish Documents Concerning Michael the Brave and His Time*. In: *L'Empire Ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle. Études et documents*. Istanbul, 1999. 129–156.; uő: *Michael the Brave's Appointment and Investiture – September 2nd/12nd, 1593. in two Unpublished Official Turkish Documents*. Uo. 157–171.

⁸ Uzunçarşılıhoğlu, İsmail Hakki: *On sekizinci asırda Buğdana voyvoda tayini*. Tarih Semineri Der-gisi / Travaux du Séminaire d'Histoire, vol. 1. (1937) 32–37.

kifejezés így egyfajta védelmezettet jelent).⁹ Ennek a teóriának az egyik legismertebb kidolgozója Majid Khadduri volt, klasszikussá vált könyve, a *War and Peace in the Law of Islam*¹⁰ az első muszlim–nem-muszlim megállapodásokat is tartalmazza angol fordításban. Ettől kezdve a témával foglalkozó művek felsorolása nagy számuknál fogva szinte lehetetlen. Olyan nagy nevű, ismert kutatók is foglalkoztak ezzel, mint Bernard Lewis és Ye’ar Bat.¹¹ (Meg kell jegyezni, hogy az utóbbi időben mindkettő munkásságát gyakran bírálják szakmai és publicisztikai művekben, mert az iszlám uralom alatti kisebbségek helyzetét nem mutatják be olyan pozitívnak, mint amelyet jelenleg az amerikai és nyugat-európai *mainstream* történeti ideológia elvár.)

A téma legújabb tárgyalása Milka Levy-Rubin műve, amely visszanyúl a kiindulópontig, az iszlám előtti politikai és vallási környezetig, amelyben felbukkant a Közel-Keleten az iszlám. Levy-Rubin arra keres választ, hogy a bizánci és szaszanida Perzsia milyen megoldási módokat kínált az államvallásra át nem térő közösség integrálására. Függelékben közöl két, Lewis fordításában már korábban megjelent szerződésmentát, amelyet „Omár [kalifa] szerződésfeltételei”-ként (*šurūt ‘Umar*) tartanak számon.¹²

Az Omár kalifa szerződésfeltételei néven ismert okmány több példányban is fennmaradt arab krónikák lapjain, és a *millet*-rendszer szempontjából az egyik alapvető dokumentumnak számít. A *‘millet’* szó eredetileg az arab *‘milla’* alakra megy vissza, amely vallást, vallási csoportot jelent, és a mai napig nem tisztázott, hogy mikortól vált el a szigorúan vett vallási közösség jelentéstől, és vált a török és a perzsa nyelvben és (nem általánosan) az arabban is a *‘nemzet’* és *‘nemzetiség’* kifejezője.¹³ Meg kell jegyeznünk, hogy a korai iszlám világban biztosított jog, amely tolerálta a nem-muszlim *zimmik* mindennapi életét és vagyonbiztonságát, nyíltan tartalmazta, hogy a nem-muszlim közösséget nem tekintette egyenrangúnak a muszlimokkal, hanem a mai szemléllő számára megalázó feltételek teljesítése mellett megengedte, hogy adót fizetve szolgálják muszlim uraikat, ami azonban nem nevezhető toleranciának.

A *millet*-rendszer működését Benjamin Braude tanulmánya megjelenéséig (1982) úgy értékelte a szakmai közösség, hogy az oszmánok a vallási és a nemzeti közösségeket egyfajta autonómiával látták el, élükre kineveztek vezetőiket (*millet başı*). Braude jogosan vetette fel, hogy ellentmondások fedezhetők fel ebben, hiszen a legtöbb vallási közösség nem rendelkezett a Tanzimat reformokig (1839–1876) saját vezetővel, például az első főrabbi kinevezésére a zsidó *millet* vezetőjeként csak a 19. században került sor. Braude véleményét a téma német szakértője, Michael Ursinus hevesen vitatta, mivel Braude azt állította, hogy az egész *millet*-

⁹ Wehr, Hans: *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*. Wiesbaden, 1958.³ 280.: „Schutz, Obhut, Schutzvertrag.”

¹⁰ Khadduri, Majid: *War and Peace in the Law of Islam*. Baltimore, 1955.

¹¹ Lewis, Bernard: *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople. Vol. 1. Politics and War. Vol. 2. Religion and Society*. New York, 1974.; Ye’ar, Bat: *The Dhimmi: Jews and Christians Under Islam*, 1985, (with David Maisel, Paul Fenton and David Littman; foreword by Jacques Ellul, Fairleigh Dickinson). Toronto–London, 1985.

¹² Levy-Rubin, Milka: *Non-Muslims in the Early Islamic Empire. From Surrender to Coexistence*. Cambridge, 2011. 171–176.

¹³ Wehr: *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, 818. A szótár a hetedik jelentésként közli a nép, nyolcadikként és kilencedikként a nemzet és a nemzetiség fogalmát, előtte áll a vallási közösség, hit, vallás. Ba’ abakī, Munir: *Al-Mawrid. Qāmūs Ingilīzī - ‘Arabī. A Modern English – Arabic Dictionary*. Beirut, 2006. 605. A „nation”, „nationality” jelentést az *‘umma’*, többes szám *‘umām’* (eredetileg vallási közösség), *‘ša’ab’*, többesszám *‘šu’ūb’* (nép, nemzet), *‘qawm’* (törzshöz tartozó személy, családtag, nemzet) szavakkal hozza összefüggésbe. Nem lehetetlen, hogy a *‘mille’* kifejezés „nemzet” jelentése az oszmán-török nyelvben alakult ki a modernizáció idején, majd az visszahatott a modern arab nyelvre is.

rendszer nem volt más, mint a nyugati tudományosság találmánya, amelyet az oszmánok Nyugaton sajátítottak el, azután a modern, polgári struktúrában mint ősi előzményekkel rendelkező hagyományt vezettek be.¹⁴

A Braud által megkérdőjelezett tétel alapján könnyen kialakult egy olyan történeti elképzelés, amely szerint a Fanar/Fener negyedben élő görögök, ezeknek néhány családra kiterjedt csoportja az ökomenikus pátriárka vezetése alatt egyfajta autonóm szervezetben éltek, államot hoztak létre az államban. Vagyonuknak köszönhetően pedig komolyan tudták befolyásolni az oszmán bel- és külpolitikát. Ha a forrásokhoz közelítjük azonban a teóriát, akkor megállapítható, hogy valójában a 19. század elejéig nem ismert a *rúm milletbasi* (nemzeti vezető) kifejezés. Mint látni fogjuk, az általánosan elfogadott tételek, mint például a bizánci pátriárkai hatalom oszmán elismerése 1454 elején semmilyen okleveles adattal nem támaszthatók alá.

Nagy számú nemzetközi kutatás eredményeképpen általánosan elfogadott tétellé vált, hogy Konstantinápoly ostroma után, valamikor 1454 legelején II. Mehmed szultán beiktatta Gennodios pátriárkát a pátriárkai székebe.¹⁵ Azzal, hogy a szultán az új pátriárkát maga nevezte ki, egyrészt magára vette a bizánci császárok örökét (*qāyşār-i rûm*), ugyanakkor muszlim uralkodóként elismerte a görög egyház „autonómiáját”. A nemzetközi bizantinológia azt tartja, hogy ez a politikai aktus a görögök számára különleges jogi helyzetet teremtett, amelyet ki is használtak a háttérhatalmi intézményeik fenntartására.¹⁶ A bökkenő csak az, hogy Gennodios vagy az őt követő pátriárkák kinevezése nem maradt fenn, a tartalmát csak utólag, a kialakult szokásjog alapján próbálták rekonstruálni. Áttekintve a téma releváns irodalmát, megállapítható, hogy mind az ortodox görög egyháztörténet, mind pedig bizantinológiai és oszmanisztikai munkák úgy fogadják el tényként Gennodios és a szultán megállapodásának tételét, hogy erre történeti hagyományon kívül nem sok bizonyítékuk van. Johannes Heinrich Mordtman, a német Hansa kereskedővárosok konzuljának fia, kiváló orientalista viszont egy a szakirodalomban elfelejtettnek tűnő tanulmányában világossá tette, hogy már egy generációval Konstantinápoly elfoglalása után sem tudta az akkori pátriárka írásbeli bizonyítékkal alátámasztani azt, hogy II. Mehmed milyen módon rendezte a viszonyát az ortodox egyházzal. Ugyanez ismétlődik meg még kétszer, I. Szelim (1512–1520) és I. Szülejmán (1520–1566) idejében. Bizonyítékként csak szóbeli hagyományt, az első két esetben pedig szemtanúkat neveztek meg. Az akkor felmerülő kérdés az volt, hogy miért engedte meg II. Mehmed, hogy a város egy részének ortodox templomai a keresztények kezében maradjanak, ha a többi esetben elrendelte a dzsámivá való átalakításukat. Három vagy négy nagyon idős janicsár tanúként igazolta, hogy a város falainak leomlása után a császár elfogadta a szultán ismételt megadási feltételeit, ami azonban az életét már nem menthette meg. A város egy részét tehát kard által szállták meg, és azokban a városnegyedekben a templomokat muszlim imahellyé alakították, azokban a negyedekben viszont, amelyek átadás során kerültek török

¹⁴ Braude, Benjamin: *Foundation Myths of the Millet System*. In: Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a plural society. Vol. I. The Central Lands. Ed. Benjamin Braude – Bernard Lewis. New York, 1982. 69–87., különösen 69.; Ursinus, Michael: *Zur Diskussion um „millet” im Osmanischen Reich*. Südst-Forschung Jahrgang, Bd. 48. (1989) 195.; a téma nagyon alapos török feldolgozása nagyszámú levéltári anyaggal: Kenanoğlu, Macit: *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul, 2004.

¹⁵ İnalçık, Halil: *The Status of the Greek Orthodox Patriarch*. In: İnalçık, Halil: *Essays in Ottoman History*. İstanbul, 1998. 203–205.

¹⁶ Runciman, Steven: *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*. Cambridge, 1968. 165–170.

kézre, az ortodox egyház kezében maradhattak.¹⁷ Később a híres bizantinológus, Runciman *The Great Church in Captivity* című klasszikus könyvében gyakorlatilag megismétli Mordtman tanulmányának lényegét: a Konstantinápoly bukását megörökítő krónikákra és a pátriárkátus történetírására hivatkozva úgy tudja, hogy amikor II. Mehmed halála után a fia, II. Bajezid (1484–1512), majd annak fia, I. Szelim meg akarta szüntetni a főváros ortodox közösségének vallásgyakorlatát, azok nem tudtak felmutatni semmilyen írásbeli bizonyítékot arra nézve, hogy szabadon gyakorolhatják vallásukat. (Állítólag tűzvész áldozata lett a privilégiumlevél.)¹⁸ Az első görög pátriárka megerősítése, beiktatása tehát a történelem homályában kevésbé megfoghatóvá válik.

Érthető, hogy a témáról eddig a legalaposabban író Halil İnalcık sem találta meg az első muszlim uralom alatt álló pátriárkák kinevező levelét, sem pedig valamilyen konstitúcióra utaló szerződésrészletet. Ehelyett egy valóban korai, II. Bajezid szultán idejében keletkezett metropolitai kinevező iratot ismertetett. A metropolitai hatalom a pátriárka alatt állt, tehát az alacsonyabb szintű kinevezés feltételei példát mutathatnak a korai pátriárkai kinevezésre, az akkor átadott joghatóságokra.¹⁹

Mindamellet, hogy ez a módszer mennyire lehet eredményes, elgondolkodtató, hogy mint látni fogjuk, egyetlenegy pátriárkai beiktató irat sem bukkant fel 1714-ig. Az oszmán uralom alatt álló ortodoxia vezető tisztségviselőinek kinevezéseit tartalmazó legteljesebb lista Josef Kabrda cseh orientalista munkája, aki huszonegy darab görög metropolita kinevező levelét ismertette. Nagyon alapos munkája mutatja, hogy milyen részletes rendelkezés született minden metropolita kinevezése esetében, amely az ortodox kereszténység egyházi adózása, a házasságkötés és válás kérdése mellett a közösség alapítványi vagyonának a kezelésére is kiterjed. Ez azonban messze nem hasonlítható a konstantinápolyi pátriárka egész birodalomra kiterjedő jogaihoz.²⁰ A fenti adatokkal nem az a célom, hogy kétségbe vonjam a nemzetközi történetírásban elfogadott tételt a pátriárkák kinevezésére vonatkozóan. Az oszmán államigazgatás logikája szerint ugyanis a beiktatások során kiállított *berátok*ban (*berāt*, kinevező okmány) részletes rendelkezéseknek kellett lenniük. Csakhogy, mint látjuk, ezekről semmi konkrétum nem áll rendelkezésünkre.

Ez különösen annak fényében nagyon érdekes, hogy az oszmán állam földrajzi tekintetben távoli területeken is ugyanolyan rendszert működtetett. Így a messzi Anatóliában a Fekete-tenger partján lévő Trapezunt/Trabzon ortodox metropolitái is a fentiekhez nagyon hasonló viszonyban álltak a Portával, mint az európai tartományok vallási vezetői. A trapezunti metropolitai kinevezésekkel és a főpapok jogkörével Helmut Scheel foglalkozott. Talán ő az első, aki határozottan kifejtette: az oszmán uralom alatt álló nem-muszlimok *nem* alkottak egyfajta államot az államban, *semmilyen* területenkívüliséget *nem* élveztek. Forrásai, amelyek tartalmukban összecsengenek az İnalcık által ismertetett korai kinevező irattal, éppenséggel arra szolgáltak, hogy az oszmán állam beépítse az ortodox főpapokat a saját közigazgatási rendszerébe. Ezek a metropoliták a birodalom ugyanolyan módon kinevezett hivatalnokaivá váltak, mint a velük teljesen azonos formában kinevezett muszlim hivatalviselők, élükön a nagyvezírrrel. Scheel elsőként közölte azokat a berlini közgyűjteményekben maradt trapezundi metropolitáknak szóló kinevező leveleket, amelyek a 18. századi viszonyokat

¹⁷ Mordtman, J(ohannes) H(einrich): *Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1453*. Byzantinische Zeitschrift, Jg. 21. (1912) 129–144.

¹⁸ Runciman: *The Great Church*, 188–189.

¹⁹ İnalcık: *The Status of the Greek Orthodox Patriarch*, 195–223.

²⁰ Kabrda, Josef: *Le système fiscal de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire ottoman. (d'après les documents turcs)*. Brno, 1969.

mutatják be. A metropoliták olyannyira beépültek a rendszerbe, hogy adót gyűjtöttek a lakosságtól, eljárak ügyekben, egyházi bíróságokként döntöttek felettük, nem kérdőjelezve meg a jogi ügyekben eljáró kádi jogkörét.²¹

Az utóbbi időben lehetőség nyílt az oszmán állami levéltár anyagainak a vallasására is. A jogtörténész M. Macit Kenanoğlu igen széles körű levéltári források alapján foglalta össze a *gayr-i muslim* (nem-muszlim) közösségek rendszerét, és munkája címében is jelezte, hogy a *millet*-rendszer értékelésében a realitások és a mítoszok keverednek. Sokatmondó, hogy ő sem talált a 18. századot megelőző iratanyagban egyetlen pátriárkai kinevező levelet sem, a legkorábbról ismert szöveg 1714. március 10-én kelt.²² Nem ezt, hanem az Ínalcik által közzölt, korainak számító, de alacsonyabb rangú méltóságnak, egy metropolitának kiállított *berát* szövegét ismertette ő is.²³

Az egyetlen hitelesnek tűnő dokumentum, amely vallási közösség számára olyan biztosítékot nyújtott, amellyel nem párosult valamilyen oszmán állami „hivatal”, a boszniai ferences közösségnek kiállított szultáni szerződéslevel. Ez a szöveg nem tartalmaz olyan megszorításokat, amelyeket az ortodox kinevező levelekben látunk. A dokumentum rövid, biztosítja a szerzetesek épületeit, szabad mozgását, engedélyezi, hogy a szerzetesek a határon kívüli területekről is hozzanak személyeket a birodalomba, akik szintén védelem alá kerülnek. A dokumentum hosszú évszázadok alatt betöltötte azt a szerepet, amelyet szántak neki: A legendássá váló II. Mehmed szultán engedelem-levele védelme alá „húzódott” a balkáni ferencesek közössége. Amikor az ortodoxokkal szemben meg akarták védeni a jogaikat, még a szegedi ferencesek is hivatkoztak arra 1619-ben egy a Belgrádban székelő pasa bíróságán folyó perben.²⁴ Összehasonlítva azonban ezt a dokumentumot az ortodox vallási vezetőknek kiállított okmányokkal, látható, hogy ez a legkevésbé sem szofisztikált dokumentum, olyan időben keletkezett, amikor az oszmán uralom a legkorábbi időszakát élte Boszniában. A szultánnak érdekében állt a közösség helyben tartása, amit a lelki gondozásukat végző, köztük nagy tiszteletet élvező ferencesek megnyerésével lehetett biztosítani. A ferencesek szerződéslevelének hasonló a szelleme, mint az arab terjeszkedés idején keletkezett, nagy szabadságot ígérő okmányoké.

A fenti adatokkal arra a tényre kívánom felhívni a figyelmet, hogy a kalifáktól az oszmánok Tanzimát koráig tartó hosszú időszakban, de akár csak az Oszmán Birodalom évszázadaiban is egységes szemléletű, *zimmi* megállapodások alapján védelmet biztosító, területi kívüliséget és autonómiát biztosító organikus rendszer (*millet-sistemi*) nem létezett. A fiatal horvát történész, Vjeran Kursar alapos tanulmányának is ez a végkövetkeztetése, pedig más irányból közelítette meg a kérdést. Ő azt vizsgálta, miképpen merül fel a *millet* kifejezés olyan oszmán hivatalos okmányokban, amelyekben egyszerre több etnikai csoportról is szót

²¹ Scheel Helmuth: *Die staatsrechtliche Stellung der ökumenischen Kirchenfürsten in der alten Türkei*. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Jg. 1942. Phil.-hist. Klasse. Nr. 9. Berlin, 1943. 14.

²² Kenanoğlu: *Osmanlı Millet*, 95.

²³ Ínalcik: *The Status of the Greek Orthodox Patriarch*, 205–206.

²⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár, Szeged Város Titkos Levéltára, Török kori iratok. iv. a. 1021.a.7. nr. 29.; Papp Sándor: *Keresztény közösségek jogi garanciái az Oszmán Birodalomban*. In: Czerovszki Mariann – Nagyillés János (szerk.): *Corollarium: Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére*. Szeged, 2011. 214–220.; Papp, Sándor: *Gesetzliche Garantien für die christlichen Gemeinden im Osmanischen Reich. Überlegungen zur Vertragsurkunden der Franziskaner in Bosnien im Kontext der Diskussion um das Millet-System*. In: *Osmanischer Orient und Ostmitteleuropa. Perzeptionen und Interaktionen in den Grenzzonen zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert*. Hg. von Robert Born – Andreas Puth. Stuttgart, 2014. 301–320.

ejtettek. Balkáni vonatkozású forrásai azt mutatják, hogy azokban a katolikusok és az ortodoxok megkülönböztetésére kisebb közösségek, mint például a katolikus sokácok megnevezése mellett használják a *millet* kifejezést. Ilyen példát a szegedi levéltári anyag is tartalmaz.²⁵ Ez a megállapítás tovább visz bennünket a *millet* kifejezés mai értelmezéséhez, az átlagos török szóhasználatához, amely egyszerűen a 'nemzet' szó megfelelőjeként értelmezi. Egyelőre úgy tűnik, hogy a törökök a szót európai politikai nemzet, tehát nem etnikum vagy vallási közösség jelentésében először az erdélyi három nemzet esetében használták. Az erdélyi három politikai nemzetet, a székelyt, a szászt és a magyart legalább a 17. század közepétől (*millet-i selāse, üç millet* = a három nemzet) ebben az alakban adták vissza.²⁶

Attól függetlenül azonban, hogy egységes és organikus *millet*-rendszerrel nem beszélhetünk, nem vonható kétségbe az a tény, hogy a birodalom részeiként működő, vagyoni gyarapodással és politikai kapcsolatokkal jelentős tényezővé váló fanarióta előkelők nagyon befolyásos szerepet töltek be a 18–19. századi Isztambulban. Kivételezett helyzetük viszont éppen nem a területen kívüliségből, hanem az oszmánoknak tett hivatali szolgálataiknak köszönhetően alakult ki. Ugyanakkor a nem-muszlim státus lehetőséget nyújtott a nyugati országokkal folyó kereskedelmi kapcsolatok folytatására, külföldi tanulmányokra, egyetemjárásokra. A muszlim társadalom dinamikájának köszönhetően ezek a fanariótákat később pozitívan megkülönböztető lehetőségek a muszlimok számára nem voltak elérhetők, de nem is nagyon akartak volna ilyennel foglalkozni. A nyugattal való kapcsolat fogja felértékelni a konstantinápolyi görögség szerepét tulajdonképpen már a 17. századtól, ahogyan az minden egyes görög eredetű portai főtölmács életrajzából kitűnik.²⁷

A másik alaptétel, amelyre szintén több helyen bukkanunk Borsi-Kálmán Béla könyvében, a román államoknak adott kapitulációk kérdése, amely alapján rendezték a vajdaságok és az oszmán hatalom egymáshoz való viszonyát. Mint látni fogjuk, az, hogy létezett olyan konstitucionális rendezés, amely az államjogi kereteket megszabta, és az uralom gyakorlásában magukat a törököket is korlátozta, a görög egyháznak adott konstitúcióhoz hasonló legendárium része.

Annak ellenére, hogy egyetlen ilyen államszerződés sem került elő, ez a nézet bűvópatak-ként bukkan fel a román, de a nemzetközi történetírásban is, pedig már a 20. század elején megállapítást nyert, hogy az úgynevezett moldvai és havasalföldi „kapitulációk” 18. századi hamisítványok.²⁸ Elsőnek az *Aetas* lapjain adtam közre a kutatástörténet summázatát, és magyar fordításban bemutattam, hogy mit is tartalmaztak a 14–15. századi állítólagos kapitulációk. Ezek a hamisított okmányok az 1774-es orosz–török tárgyalások melléktermékeként jöttek létre, arra az esetre, ha Oroszország megszerzi a vajdaságokat. Ezekkel kívánták a bojárok biztosítani jogaikat, felmutatva, hogy ezeket még a régi szultánoktól is

²⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár, Szeged Város Titkos Levéltára. Törökkori iratok IVA. 1021a7. Nr. 30.

²⁶ A felső-magyarországi rendeknek adott szultáni szerződéslevél 1619-ből: Feridün, Ahmed Beg: *Mecmû a-i münşe'âtü s-selâtin*. II. İstanbul. 1275 (1858) 446–448.; Gemil, Tahsin: *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în Documente Turcești (1601–1712)*. București, 1984. 163–164.

²⁷ Damien, Janos: *Panaiotis Nicousios and Alexander Mavrocordatos: The Rise of the Phanariots and the Office of Grand Dragoman in the Ottoman Administration in the Second Half of the Seventeenth Century*. Archivum Ottomanicum, vol. 23. (2005–2006) 177–196.

²⁸ Giurescu, Constantin: *Capitulațiile cu Poarta Otomană*. București, 1908. 1–65.; Papp: *Keresztény vazallusok*, 67–94.

megkapták.²⁹ Hogy egy-egy történeti hamisítvány milyen sokáig képes hatni, arról külön érdemes lenne értekezni. Jelen esetben a moldvai, havasalföldi kapitulációk helyett lehetőség kínálkozik arra, hogy megvizsgáljuk a fennmaradt román vajdai kinevező leveleket. Ezek oszmán terminológiája nem kapituláció (vagyis törökül *'ahdnāme, mu 'āhede*), hanem kinevező levél (*berāt*), éppen úgy, mint a fentebb bemutatott ortodox egyházfejedelmek esetében. Ezekben a jogok mellett túlnyomó részben a követelések, a feltételek szerepelnek, amelyeknek érvényesülni kell a vajda hatalomra jutása esetén. Ezek közül a legfontosabb a rendszeres és meghatározott adófizetés és egyéb szolgáltatások teljesítése. Ilyen például egy a gazdálkodás céljából Moldvába vagy Havasalföldre jövő muszlimmal szembeni eljárás rögzítése vagy kereskedés közben életét vesztő muszlim hagyatéka összegyűjtésének és az örökösök számára való kiszolgáltatásának kötelezettsége.³⁰ Az egyetlen *ahdnāme*, amelyet a román történetírás ismer, szintén visszavezet bennünket Konstantinápoly elfoglalója, II. Mehmed idejébe. Előre kell bocsátani, hogy az okmány nem államjogi alapszerződés, hanem békeszerződés, amely meghatározza egy lázadás után a hűségre tért vajda megemelt adókötelezettségét. A forráson nem szerepel dátum, azonban a dokumentumot tartalmazó kézirat utolsó oldalán jelezték, hogy összeállítását, másolását 1490-ben fejezték be.³¹ Ennek a dokumentumnak a keletkezéstörténete összefüggésben áll azzal, hogy Nagy István (Ștefan cel Mare) moldvai vajda (1433–1504) Hunyadi Mátyás magyar király szövetségében fegyveresen ellenállt az országába törő török csapatoknak, mígnen maga a szultán vonult ellene, és vereséget mért rá (1476). A román történetírás többségével szemben azon a véleményen vagyok, hogy az ismert békeszöveg ennek az ideiglenesen megkötött vazallus-békeszerződésnek a másolata.³² Rendelkezünk olyan dokumentumokkal is, amelyek legalábbis Moldvára vonatkozóan a tényleges hatalmi viszonyt mutatják be, egy szláv nyelven kiállított adóbefizetést tartalmazó igazolással (1455) és egy kereskedelmi megállapodással (1456), amely az akkermani/dnyeszterfehérvári kereskedők török területen folytatott kereskedelmi tevékenységét szabályozza. Ez utóbbit *biti* (engedelemlevél, a *berāt* elődje) formában kiállították ki.³³ Ezek a dokumentumok jóval korábban keletkeztek, mint a fanarióta kor, a vajdaság alávett státusát mégis jól bizonyítják. Annak ellenére, hogy már száz éve egyértelművé vált: a 14–15. századra dátumozott moldvai és havasalföldi kapitulációk hamisak, a román és a nem-

²⁹ Cantacuzino, Mihai – Iorga, Neculai: *Genealogia Cantacuzinilor de Banul Mihai Cantacuzino*. București, 1902. 49., 68.; Ciurescu, Constantin: *Capitulații Moldovei și Poarta otomană*. București, 1908. 65.; Guboglu, Mihail: *Paleografia și diplomatica turco-osmană. Studiu și album*. București, 1958. 17. („din motive patriotice.”); Papp: *Keresztény vazallusok*, 67–94.

³⁰ Maxim, Mihai: *Sur la question des 'ahdnāme octroyés par les sultans Ottomans aux princes de la Moldavie et de la Valachie*. Transylvanian Review, vol. 3/1. (1994, Spring) 1994. 3–12.; uő: *L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officiels de la Porte, au cours de la seconde moitié du XVIe siècle*. In: *L'Empire Ottoman au nord du Danube*, 11–82.; Gemil, Tahsin: *Documente turcești inedite (sfirșitul sec. XVI și XVII)*. Revista Arhivelor, 1981. No. 3. 351–361.

³¹ Süleymāniye Kütüphanesi, Esad Efendi Nr. 3369. İstanbul. A kéziratot Guboglu hidzsra szerint 896 (1490)-ban készítették el. (A kézirat eredeti példányát magam is megvizsgáltam a Süleymaniye könyvtárban.) A faksimile kiadása a román forrásközlések feltüntetésével: Guboglu: *Paleografia și diplomatica*, 132., 165.

³² Papp Sándor: *Ștefan cel Mare, Mátyás király és az Oszmán Birodalom*. Hadtörténelmi Közlemények, 121 évf. (2008) 2. sz. 303–325.; Papp: *Ștefan cel Mare*, 363–390.

³³ Kraeclitz, Franz: *Osmanische Urkunde in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie*. Wien, 1921. 43–45.; Guboglu: *Paleografia și diplomatica*, 131., 164. (faksimilék)

zetközi szakirodalomban időről időre felbukkannak írások, amelyek továbbra is hiteles történelmi forrásként tekintenek rájuk.³⁴

Zárásként Fodor Pálnak az oszmán reformmozgalmak sikertelenségéről szóló gondolatait szeretném a saját véleményemmel összegyúrva ismertetni, mivel úgy látom, a romániai történelmi tudat eredőit pontosan úgy értelmezte, mint az írásom apropójának számító Borsi-Kámán Béla. Ugyan úgy vélem (most már többször is hangsúlyozva), hogy a török és az általánosabb nemzetközi oszmanisztika álláspontjával szemben nem létezett egységes *millet*-rendszer, azonban a muszlim tömegek mellett való együttélést biztosító jogkörök e népek számára olyan tudati önállóságot biztosítottak, amely majd a 19. századi nemzeti ébredés alapját adta. A 19. század második felétől és a 20. században ténylegesen is nyitva állt a nem-muszlimok számára is az állami hivatalokban és a hadseregben való szolgálat. Miközben egyre kiterjedtebb jogokkal rendelkeztek, a muszlim lakosság nehezen tudta elfogadni, hogy kivételezettsége megszűnik. Amellett, hogy többen, görögök és örmények is hasznélvezői voltak a birodalom késői időszakának, nem voltak érdekeltek annak fenntartásában, hiába próbálta megteremteni a török elit a vallástól és etnikumtól független oszmán-*millet* eszméjét. „Érthető tehát – folytatva Fodor Pál szavaival –, hogy miközben jó néven vették a reformok következtében gyarapodó jogaikat, valójában nem voltak érdekeltek a birodalom egységes, polgári jellegű átalakításában, hiszen az hosszabb távon véget vetett volna a nemzeti-vallási alapokon történő elkülönülésnek. És ezért érthető, hogy ezek az utódállamok, amelyeknek értelmisége és politikai elitje nagyon is tisztában van azzal, hogy »nemzeti újjászületésükben« (ahogy 18–19. századi történetüket nevezni szeretik) milyen fontos szerepet játszottak az oszmán rendszerben élvezett autonómiák, most minden rendelkezésükre álló eszközzel védik a francia mintájú állampolgári egyenlőség elvét, s utasítják el mereven saját kisebbségeik személyi-közösségi, kulturális vagy területi autonómiára irányuló követeléseit.”³⁵

³⁴ Gökbilgin, Tayyib: *La structure des relations Turco-Roumaines et des raisons de certains hüksims, ferman, berat et des ordres des sultans adressés aux Princes de la Moldavie et de la Valachie aux XVIe et XVIIe siècles*. Belleten Sayı, vol. 42. (1978) 762–764.

³⁵ Fodor Pál: *Reformok és reformideológiák az oszmán birodalomban (16–20. század)*. Korunk, 1996. 6. sz. (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Hodoltság-a-hodoltság-kora-magyarország-torokkori-tortenete-1/a-torok-birodalom-56F8/reformok-es-reformideologiak-az-oszman-birodalomban-1620-szazad-610B/az-oszman-reformkor-6125/?list=eyJmaWx0ZXJzIjog-eyJNVSI6IFsiTkZPXotPTlIfSG9kb2xoc2FnXzEiXXosICJxdWVyeSI6ICxOCoxOS4gc3pcdTAWZTF6YWVpIHRcdTAwZjZyYdFw1MdBLOW5ldFw1MDBmY2tldCBuZXZlem5pIHN6ZXJldGlrIno> (utolsó megtekintés: 2020. nov. 19.)